

Dels castells a les viles:

l'ocupació i la colonització feudal de la marca del Gaià i el Camp de Tarragona (segles X-XIII)

ANTONI VIRGILI
Universitat Autònoma de Barcelona

Aquest article resumeix les pautes que van articular els processos feudals d'ocupació i colonització del Camp de Tarragona a partir de les directrius de la casa comtal de Barcelona. Els eixos d'aquest procés foren: la delimitació del territori de l'antiga ciutat romana de Tàrraco, la seva "restauració" com a seu arxiepiscopal, l'ocupació material de la ciutat i el repartiment i l'ocupació del camp. En tots ells, el paper dels comtes de Barcelona fou decisiu.

1. ANTECEDENTS

Entre els segles VIII i XI/XII, Tarragona estava situada al bell mig d'un gran espai comprès entre el domini carolingi, al nord (els comtats de la Catalunya Vella), i al-Andalus, al sud: geogràficament, entre el Llobregat i el coll de Balaguer, una àrea a la perifèria dels dos grans poders i al marge de l'autoritat. Les fonts escrites, tant àrabs com llatines, mostren una imatge de Tarragona del tot perifèrica. Així, mentre Tortosa i Lleida foren objecte d'atacs francs i catalans des d'inicis del segle IX, Tarragona mai no fou un objectiu militar. Tampoc s'hi registra el sojorn d'ambaixades recíproques entre al-Andalus i els estats cristians ni cap nomenament de governadors (ni per l'estat Omeia ni pels poders taifes). No acull cap savi, a diferència de Tortosa, Lleida o Balaguer. Tampoc no consta mai com a bastió de defensa, ni com a centre de partida de tropes terrestres o marítimes. Els textos la citen, únicament, com a lloc de pas, i amb escassa rellevància. L'antiga capital de la Hispània Citerior era, doncs, el centre d'un gran espai fronterer: les "marques".

A partir del segle X, l'aristocràcia dels comtats septentrionals (comtes, monestirs, bisbats i barons), ja desvinculada políticament de la monarquia franca i en plena dinàmica feudalitzadora, inicia un

procés d'ocupació de les terres enllà del Llobregat, vers els territoris d'aquesta "marca". Els magnats es van repartir l'espai en àrees de domini i hi van construir una densa xarxa de castells termenats que delimitaven els uns amb els altres sense deixar intersticis. Els castells termenats eren grans districtes territorials on cada senyor feudal exercia la seva autoritat i sotmetia la pagesia al pagament de rendes i taxes de tota mena. En algun lloc, habitualment al cim d'un turó o esperó rocós, s'hi bastia una fortificació.

Així, el procés d'ocupació de la "marca" va donar lloc a la construcció de diversos castells roquers. L'Anoia, el Penedès i el curs del riu Gaià destaquen per la densitat de castells: Olèrdola, Castellví de la Marca, Claramunt, Òdena, Manresana, el Montmell, Cabra, Querol, Santa Perpètua de Gaià, l'Albà, Selma, Queralt o Aguiló en són alguns. Els Castellvell o Castellví, els Mediona, els Castellet, els Claramunt, els Cervelló, els Santmartí, els Queralt... són alguns dels grans llinatges senyorials de la "marca", però els mateixos comtes de Barcelona, la catedral de Barcelona o el monestir de Sant Cugat també van posseir districtes castrals a la marca del Penedès. Per tal de disposar d'una tropa armada al seu servei, els senyors establiren una xarxa jerarquitzada de fidelitats que configurava la piràmide feudal. A canvi

DELS CASTELLS A LES VILES

Mapa de la castralització de la marca (segles X-XI)

A la pàgina anterior: Castell de Montmell.

DELS CASTELLS A LES VILES

Possible ubicació del desaparegut castell de Cabra.

Castell de Tamarit.

de la fidelitat, els senyors concedien als seus vassalls porcions d'aquests grans districtes en concepte de feu (infeudacions) amb la finalitat de gestionar i de colonitzar el territori. Fou així com es van formar i consolidar llinatges de castlans molt poderosos que depenien feudalment d'aquests senyors principals: els Banyeres, els Tamarit, els Montoliu i d'altres. S'ha d'afegir que tant els llinatges senyorials com els baronials tenien vincles molt sòlids amb l'església, que reforçaven a través de generoses donacions patrimonials en l'àmbit dels seus castells. Guillem de Montcada, per exemple, senyor de Castellví per via materna, va llegar Puigtiunyós (Montferri) al monestir cistercenc de Santa Maria de Santes Creus quan va testar abans d'embarcar vers la conquesta de Mallorca, al costat de Jaume I.

Així, entre les infeudacions i les donacions a l'església, es va produir un procés de segmentació dels grans districtes castrals inicials, i se'n formaren de més petits dins dels seus àmbits territorials. A vegades, aquests espais més reduïts rebien el nom de quadres. Així, en els extrems de la marca es van formar Puigtiunyós i Montferri, desvinculats de Castellví de la Marca; la quadra de Clarà i Altafulla, a partir del castell de Tamarit, o el Catllar i la Secuita, a partir del castell d'Ullastrell / Montoliu.

Cap a mitjan segle XI, aquest procés de conquesta i ocupació del territori havia arribat a les portes de Tarragona. Al seu entorn s'hi havien constituït els castells termenats de Tamarit, a la costa, i Ullastrell

/ Montoliu (amb la fortificació del Castellot de Santa Margarida, a la Riera de Gaià). Els límits més occidentals d'aquests castells travessaven el Gaià i arribaven al Francolí. Aquest procés es va recolzar, sobretot, en les iniciatives autòctones de magnats i en les institucions eclesiàstiques abans esmentades. Els comtes hi van tenir un paper poc actiu fins que Ramon Berenguer I, a mitjan segle XI, va iniciar un projecte per constituir una seu episcopal amb centre a Tarragona. Tot i el seu fracàs, és la primera vegada després de segles que la vella ciutat adquiria un protagonisme central. En qualsevol cas, a la segona meitat del segle XI, la ciutat emergia com un conjunt d'edificis en ruïnes, deshabitada i sense cap capacitat de defensa, si és que alguna vegada l'havia tingut en els tres segles precedents.

El territori de la ciutat de Tarragona el coneixem a través de dos documents: un de mitjan s. XI i l'altre de l'any 1118, els quals delimiten el terme amb escasses diferències. Els límits, poc precisos, eren: a l'est, amb el riu Gaià, fins al coll de Cabra; al nord, amb la serralada Prelitoral (serra de Miramar o Carbonària i muntanyes de Prades) fins arribar a la costa, al coll de Balaguer, i al sud, amb la Mediterrània. L'espai és configurat per dues unitats de relleu: una plana costanera amb poc desnivell fins a la corba dels 200 m sobre el nivell del mar i un sector de muntanya amb desnivells molt abruptes a partir d'aquesta cota, fins arribar a cims per sobre dels 1.000 m.

2. TARRAGONA, OBJECTIU COMTAL

El projecte de Ramon Berenguer I requeria ocupar la ciutat. Va comprar el "castrum" de Tamarit a Bernat Sendret de Gurb i va constituir el d'Ullastrell, que encomanà a un dels llinatges feudals més rellevants del moment: els Claramunt. Els dos districtes rodejaven Tarragona, però l'acció culminant del procés havia de ser la concessió comtal a Berenguer, vescomte de Narbona, de la ciutat i el comtat de Tarragona, entorn de l'any 1050. El projecte, però, no va qual·lar.

L'any 1092, el papa Urbà II nomenà Berenguer Seniofred de Lluçà, bisbe de Vic, arquebisbe de Tarragona, i convertí la ciutat en seu arxiepiscopal. Però el nou arquebisbe només ho era de dret i a títol nominal, sense fer efectiva la presa de possessió. Per aconseguir-ho calia ocupar la ciutat i aquest era l'objectiu de les diverses crides papals dirigides a magnats i homes de tota condició. En plena efervescència de la primera croada, el papat prioritzava Tarragona. Fins i tot Berenguer Ramon II havia promès invertir 50.000 sous provinents d'un saqueig previst sobre Tortosa a la reconstrucció de Tarragona. Ignorem quins avenços es van produir, però els resultats havien de ser forçosament migrats, segons les notícies documentals.

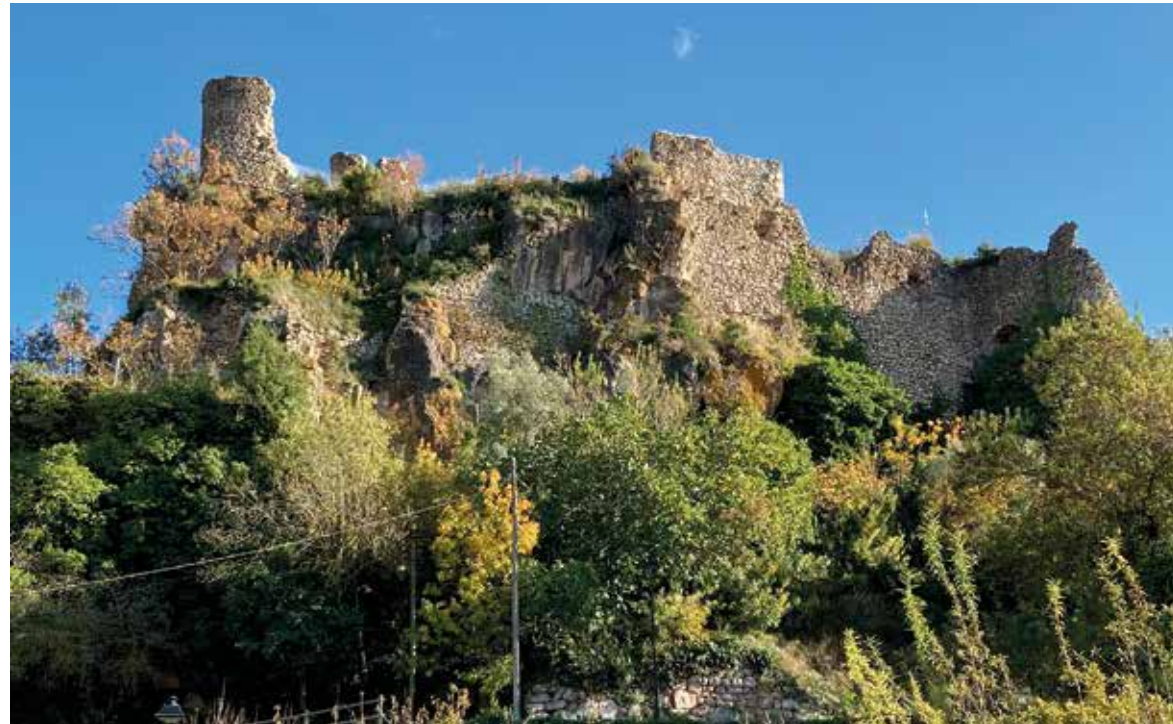
3. LA CONQUESTA DE TARRAGONA I EL CAMP

Entre finals del s. XI i començaments del XII s'assisteix a un procés d'enfortiment de l'autoritat dels incipients principats feudals (reis, comtes), en estreta relació amb l'extensió de la Reforma Pontifical Romana, la qual s'introduïa a la Península a través de la formació de noves seus episcopals, un fenomen totalment imbricat amb la conquesta d'al-Andalus.

Ramon Berenguer III, comte de Barcelona, emergia com l'autoritat jeràrquica suprema en el procés d'ocupació de la ciutat i de constitució de l'arquebisbat de Tarragona, després dels diversos fracassos dels seus predecessors. El gener de 1118 encarregava a Oleguer, bisbe de Barcelona i arquebisbe de Tarragona, la colonització de la ciutat i el Camp de Tarragona, tot atermenant l'espai. L'any 1129, per fer efectiva l'empresa, l'arquebisbe infeudava Tarragona i el Camp al normand Robert Bordet (de Culley) amb la condició que impulsés la colonització. S'havia delimitat el terme de Tarragona "ex novo", sense contemplar els antics districtes i l'existència d'altres poders feudals amb drets adquirits prèviament en alguns sectors, sobretot, en la franja compresa entre el Gaià i el Francolí. Amb aquest exercici, Ramon Berenguer III evidenciava l'abast de la seva autoritat.

DELS CASTELLS A LES VILES

Mapa del Camp de Tarragona (segles XI-XII)

En l'espai atermenat es configuraren tres sectors, dos dels quals es juxtaposaven amb districtes ja existents.

1. A llevant, el terme de Tarragona s'encavalcava sobre els castells termenats situats entre el Gaià i el Francolí. De sud a nord: Tamarit, Ullastrell o Montoliu, Castellví de la Marca, el Montmell i Cabra. Aquesta circumstància explica que, en aquesta zona, qualsevol operació que impliqués transferència de patrimoni o de drets s'havia de fer amb l'aprovació o la confirmació dels senyors eminents d'aquests castells, com s'observa en les concessions i acords del Codony i la Secuita, entre altres, en les quals, a més del comte de Barcelona i l'arquebisbe, sempre hi participaren els Claramunt, com a senyors castrals.

2. Al nord, el terme de Tarragona es juxtaposava amb el terme del castell andalusí de Siurana, aproximadament a partir de la corba dels 200 m sobre el nivell del mar, fins als cims de la serra de Prades (per sobre dels 1.000 metres). La població autòctona de Siurana havia fugit o havia estat expulsada o deportada arran de la conquesta feudal de l'any 1153, perquè va caldre anar a cercar el testimoni d'antics habitants per recompondre els límits territorials de l'antic districte. La documentació sobre l'Albiol, Alforja, Escornalbou i Alcover fa constar la seva pertinença a l'antic terme andalusí de Siurana.

3. Una àrea litoral, al sud, entre el mar i la corba dels 200 m, i des del Francolí al coll de Balaguer. No

hi ha evidències documentals ni arqueològiques de l'existència de comunitats pageses ni d'assentaments en tot aquest sector, a excepció de les terres adjacents a la riba dreta del Francolí.

Així doncs, els sectors litoral i de muntanya, a ponent del Francolí i fins al coll de Balaguer (a grans trets, l'actual comarca del Baix Camp) van ser objecte de repartiment la segona meitat del segle XII.

4. ELS PROCESSOS DE COLONITZACIÓ

Els feudataris dels districtes castrals del Gaià van iniciar la colonització d'indrets situats fins al Francolí durant els segles XI i XII. La documentació mostra casos d'ocupació de termes i presència humana en tot aquest sector. En són proves irrefutables la constitució d'alous i masos en els sectors més occidentals del terme del "castrum" de Montoliu: a la Secuita, als Garidells o al Codony, per esmentar els casos més coneguts. En tota aquesta zona, on la dinàmica colonitzadora ja s'havia posat en marxa, no es tracta tant de portar-hi gent com d'imposar uns nous patrons d'assentament mitjançant la constitució de nuclis residencials de poblament concentrat, ben perceptible a Vilallonga del Camp, el Codony, que fracassà, Valls, Cabra del Camp, Vilalba (després Santa Maria del Pla), Nulles, i altres. Els documents mostren l'existència de molins, ferreries i forns, els quals posen de relleu no tan sols l'existència d'una colonització avançada, sinó la intenció de concentrar la població.

La resta de l'espai, tant la plana litoral, que sembla deshabitada, segons tots els indicis, com la zona de muntanya de l'antic districte de Siurana, d'on la població havia estat desallotjada, serà l'escenari d'una altra dinàmica colonitzadora sobre directrius completament noves. La senyoria procedirà a repartir el territori amb l'encàrrec de poblar, rompre i fortificar, activitats que donaran lloc a assentaments de nova planta que esdevindran els actuals nuclis de població en aquest sector del Camp de Tarragona.

El repartiment s'inicia just a partir de les conquestes de Tortosa, Lleida i Siurana (1148-1153) per Ramon Berenguer IV, per recompensar la fidelitat i els serveis prestats – financers o militars – pels seus col·laboradors en aquestes campanyes.

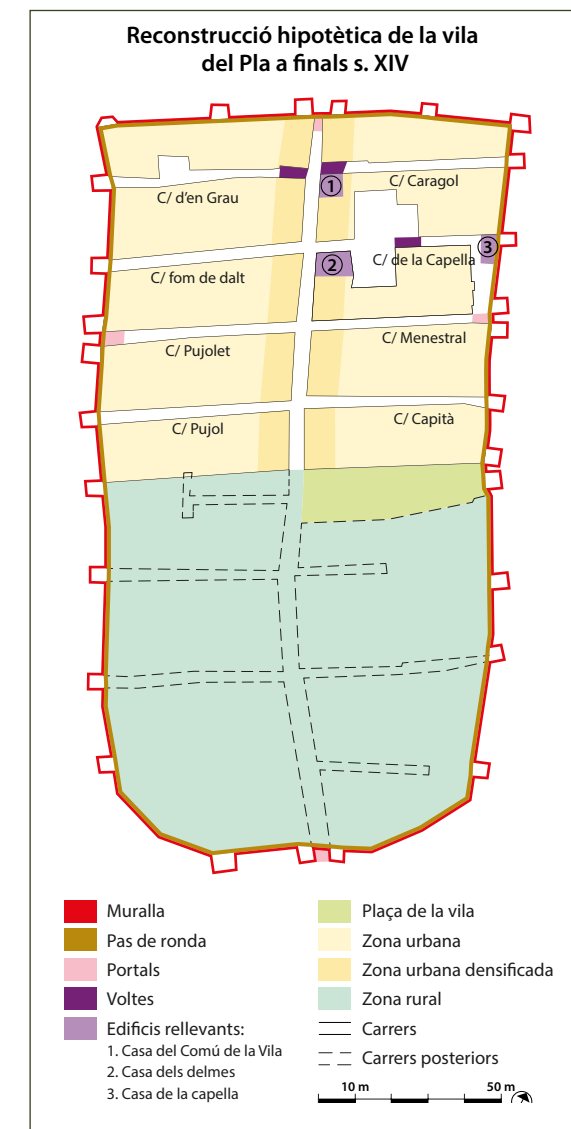
El resultat d'aquest repartiment fou la constitució de nous districtes que esdevingueren els marcs de la colonització i dels nous assentaments sobre la base de nuclis de poblament concentrat: Riudoms, Cambrils, Reus, l'Albiol, Alforja, Prades, la Selva del Camp, Alcover, Escornalbou, Mont-roig i Vandellòs.

Del contingut de la documentació se'n poden destacar les dades següents:

1. La majoria de les concessions foren efectuades pels sobirans (Ramon Berenguer IV o Alfons el Cast), en algun cas acompanyats d'altres senyors.

2. Entre els concessionaris d'aquest primer procés de repartiment destaca la presència de personatges originaris o molt relacionats amb la ciutat de Barcelona, i molt propers a l'entorn comtal i reial: Arnau de Palomar, a Riudoms; Ponç de Regomir, a Cambrils; Bernat Marcús i Ramon dels Arcs, a Botarell i els Arcs (adscriu inicialment a Cambrils); Ramon Gavalgan, a Alforja, i Bertran de Castellet, a Reus.

3. Els documents recullen una sèrie de condicions. En primer lloc, el repartiment portava a delimitar l'espai i es configuren termes "ex novo". En segon lloc, els concessionaris havien de construir una fortalesa i portar-hi colons. Per tant, els receptors de les unitats de repartiment han de ser considerats especialistes de la colonització: havien d'atraure colons i distribuir solars per a cases i camps de conreu. Els establiments col·lectius (la Selva del Camp, Mont-roig o Prades) tenien per objectiu congreguar la població en un assentament concentrat. De Prades, en concret, es diu "fer una vila". En aquests casos, els documents de poblament fan constar l'existència d'infraestructures com ara forns,

molins i fargues, que evidencien presència humana. Entre les condicions també s'especificaven els drets i deures de les parts.

5. CONSIDERACIONS I REFLEXIONS FINALS

Des de finals del segle XI i durant el XII, els processos de conquesta i colonització es van formalitzar a través d'un repartiment de l'espai ordenat pel comte de Barcelona a favor de persones del seu entorn, les quals s'encarregaven de portar colons a les regions ocupades i d'organitzar els nous assentaments. Aquests assentaments responen a nous criteris d'organització del poblament i constitueixen nuclis de nova planta, sense mantenir cap mena de vincle ni representar cap continuïtat respecte de comunitats, si n'hi hagueren, de períodes precedents.

DELS CASTELLS A LES VILES

La Catalunya Vella i la Catalunya Nova mitjan segle XII.

A la pàgina dreta: Antiga església del castell de Claramunt.

En alguns indrets, els documents esmenten esporàdicament restes arquitectòniques, sempre en situació de ruïna, però aquesta circumstància no assegura ni justifica la pervivència d'un poblament continuat ni intermitent, més enllà d'uns vestigis materials d'altres temps. Els nous assentaments no s'acostumen a aixecar sobre aquestes restes. La coincidència geogràfica que es pot produir en la localització dels nuclis de poblament de diferents èpoques no és necessàriament el resultat d'una pervivència i una continuïtat de la població, sinó

de diferents factors i condicionaments geogràfics i històrics en la selecció dels llocs de residència per part de la gent: terra per al conreu, aigua a l'abast i facilitat per desplaçar-se i comunicar-se són factors favorables en èpoques estables; altres moments, però, poden fer necessari cercar espais de refugi en condicions d'existència més extremes per als grups humans.

La colonització es va fixar en assentaments que constituïren nuclis de poblament concentrat, els quals reproduïren uns patrons força constants. D'una banda, les noves poblacions presenten una morfologia regular, sovint ortogonal, a partir d'un eix constituït pel carrer major, les muralles i els portals, l'església, una plaça central (mercat) i una fortificació. De l'altra, els assentaments havien de tenir garantit l'abastament d'aigua als pobles, els molins i les hortes. Les àrees d'horta es localitzaven a tocar dels nuclis urbans i es proveïen a través de sèquies i pous. Al llarg del seu recorregut, aquestes sèquies podien abastar, també, molins fariners. Els espais de cultiu, inicialment de poca superfície ateses les limitacions de la tecnologia agrària, foren creats a l'entorn dels assentaments. Es van promocionar la vinya, els cereals i també les oliveres.

El Camp de Tarragona fou un dels espais pioners en relació amb els nous patrons sobre els quals s'organitzaren els nous assentaments. L'autoritat dels comtes de Barcelona es manifesta en tota la seva força a partir de les primeres dècades del segle XII, en contrast amb les iniciatives baronials que havien regit la feudalització dels territoris entre el Llobregat i Tarragona. Dels "castra" a les viles. I a partir del Camp de Tarragona, aquests nous patrons d'assentament s'imposaran arreu, tant en territoris amb una colonització consolidada – cas de les viles de Vilafranca del Penedès, Vilanova de Cubelles, el Vendrell o Montblanc_ com, sobretot, en les regions que s'aniran conquerint: les terres de l'Ebre i de Lleida, i el futur Regne de València. ■

Bibliografia

- BATET, C. 1996. *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La marca de Barcelona als segles X-XI*, Institut d'Estudis Penedesencs.
 FONT RIUS, J. M. 1969/1983. *Cartas de població y franquicias de Cataluña*. CSIC, Barcelona – Madrid.
 MIQUEL, M.; SANTESMASES, J.; SAUMELL, D. 1999. *Els castells del Gaià*. Cossetània. Institut d'Estudis Vallencs.
 MIR, H. 2011. *El Codony a inicis del segle XVI. Paisatge, economia i societat dels antics llocs i termes del Codony a partir d'un capbreu de 1510*, Tarragona. Consell Comarcal del Tarragonès.
 SERRA RIAL, R. 2017. *Quan la Torre fou dita d'en Bares. Conquesta i feudalització del Baix Gaià*, Ajuntament de Torredembarra.
 VIRGILI, A. 2011. "El Camp de Tarragona entre l'antiguitat tardana i el repartiment feudal (segles XI-XII). Historiografia i arqueologia". *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya*, vol. I, Tarragona, 47-66.

